

RÓMOVIA

Pri sčítaní obyvateľstva v roku 2001 sa k rómskej národnosti prihlásilo 89.920 osôb. Avšak podľa hodnoverných demografických dokladov v súčasnosti žije na Slovensku okolo 400 tisíc Rómov. Napriek tomu, že sú dlhodobo druhou najpočetnejšou inoetnickou skupinou, že rozprávajú osobitným rómskym jazykom, žijú zväčša v sociálne a sídelne oddelených komunitách a vyznačujú sa výraznými zvláštnosťami v ich každodennej kultúre a spôsobe života, donedávna sa im nepriznával status národnostnej menšiny. Vo všeobecnosti sú posudzovaní ako najproblémovjšia menšina, preto sú zo spoločenského, politického a vedeckého hľadiska aj najostrejšie sledovanou minoritou. Historik Ľubomír Lipták v týchto súvislostiach konštatoval, že najväčším problémom Slovenska v 21. storočí budú Rómovia. Tak, ako je nevyspytateľný vývin tohto spoločenstva v najbližšej budúcnosti, pomerne dlho bol záhadou aj ich pôvod, ako aj ich cudzorodý a neobyčajne odolný spôsob života.

Pôvod, jazyk a etnické pomenovania Rómov

Až do sklonku 18. storočia bol pôvod Rómov opradený najrozličnejšími, neraz až fantastickými teóriami a hypotézami. „Jedni ich považovali za osobitnú časť iných známych i menej známych národov, druhí za akúsi medzinárodnú zmes asociálnych živlov. Jedni argumentovali úrovňou alebo niektorými charakteristickými prvkami spôsobu života, najmä nomadizmom, iní podobnosťou etnonymov alebo geografických názvov krajín, odkiaľ údajne prišli, ďalší vychádzali z antropologických znakov a opäť ďalší poukazovali na etnickú heterogénnosť v lexike cigánskeho jazyka“ (HORVÁTHOVÁ 1994:75). Nové svetlo do bádania a pôvodu Rómov vniesol príbeh kalvínskeho kňaza Štefana Váliho z obce Almáš neďaleko Komárna. Keď bol ešte len študentom na univerzite v holandskom meste Leyden, zoznámil sa tam s tromi mladými ľuďmi z indického pobrežia Malabaru. Spozoroval, že v ich jazyku sa vyskytovali slová, ktoré sa zhodovali s jazykom Cigánov z jeho rodného kraja. Postupne si zapísal okolo tisíc slov z jazyka svojich indických priateľov. Zaujala ho aj informácia, že na pobreží Malabaru sa jedna jeho časť nazývala *Cigania*. Keď sa Štefan Váli vrátil domov, miestni Cigáni mu bez ťažkostí vedeli vysvetliť význam väčšiny slov, ktoré si zapísal v Leydene. Na príbeh s jazykovým experimentom Štefana Váliho z roku 1763 odbornú verejnosť upozornil Samuel Augustini ab Hortis, evanjelický kňaz zo Spišskej Soboty, keď v rokoch 1775–76 uverejňoval obsiahly seriál článkov o Cigánoch v Uhorsku.

Význam jazykového experimentu Štefana Váliho videl v tom, že ak sú malabarijská a cigánska reč jedno a to isté, potom kľúčom k objasneniu pôvodu Cigánov je ich jazyk (HORTIS 1994:54). Hortisove články a jeho úvahy o indickom pôvode cigánskeho jazyka zaregistrovali aj vtedajší jazykovedci a indológovia, ktorí sa podujali overiť naznačené indicie metódou porovnávacej jazykovedy. Závery, ktoré vo svojich prácach vyslovili najmä nemeckí bádatelia J. Ch. Rüdiger (1782) a H. M. G. Grellmann (1783 a 1787), ukončili dovtedajšiu bezradnosť pri hľadaní pôvodu Cigánov a položili vedecké základy ciganológie či romistiky. Predovšetkým ich zásluhou sa jednoznačne dokázalo, že rómčina je novoinďický jazyk a že pravlasťou Rómov je India (HORVÁTHOVÁ 1994:76, ZEMAN 2004:66).

Keď bol preukázaný indický pôvod Cigánov, bádatelia zistili, že ich predkovia pochádzali zo severoindických oblastí, kde ich obklopujúce obyvateľstvo označovalo názvom *Dóm* a stotožňovalo s kastou *dómov* (párijovia – tuláci). Keď títo *Dómovia* niekedy v 9.–10. storočí nášho letopočtu opustili Indiu, počas ich pobytu v Prednej Ázii sa ich pomenovanie zmenilo najprv na *Lom* a po príchode do Byzancie na *Róm*. Ako etnické pomenovanie v podobe *Romá*, čiže *Rómovia*, používali ho potomkovia tých skupín, ktoré sa do začiatku 15. storočia rozptýlili na Balkáne a vo východnej časti strednej Európy.

So skupinami indického pôvodu, ktoré sa usadili v západoeurópskych krajinách, sa spájajú iné etnické pomenovania. K najrozšírenejším patria *Manuša*, *Egypt'ania* a *Cigáni*. Z nich za najpôvodnejší endoetnonym sa považuje názov *Manuša*, ktorý dominuje na území Francúzska. Slovo *manuš* sa vyskytuje vo všetkých európskych dialektoch cigánskeho jazyka a znamená človek. Čiže *manuša* sú ľudia. Používanie toho istého slova vo význame ľudia a zároveň aj jeho etnické seapomenovanie, je prastarý spôsob, ktorý bol obvyklý najmä v rodovo-kmeňových spoločnostiach. Názov *Egypt'ania* vznikol na základe tvrdenia viacerých skupín, ktoré začiatkom 15. storočia prišli do západoeurópskych krajín, že pochádzajú z Egypta (v skutočnosti z tzv. Malého Egypta na Peloponézskom polostrove), a že sú v príbuzenstve s egyptskými faraónmi. Z týchto spojitostí vznikli pomenovania, akými sú v angličtine *Gypsies*, v španielčine *Gitanos*, v gréčtine *Gifti*, v bulharčine *Agupti*, v maďarčine *Faró népe/faraónsky ľud*, v slovenčine *Faraoni* či *Farahuni* atď. S Peloponézom je späté aj pomenovanie *Cigáni*. Odvodené je od stredovekých obyvateľov Malého Egypta, nazývaných *Atsigani*. Boli to príslušníci náboženskej sekty, ktorá sa zaoberala magickými a veštekými praktikami. Začiatkom 15. storočia väčšina Atsiganov Peloponéz opustila. Keďže po nich sa v tom priestranstve usadzovali migrujúce skupiny indického pôvodu, ktorých príslušníci mali takisto blízko k mágii a veštevstvu, ako aj k ľahostajnosti voči oficiálnemu kresťanskému vierovyznaniu, zdedili pomenovanie *Atsigani*. Z neho je odvodená aj slovenská podoba

etnonymu *Cigáni*, ktorého varianty sú zastúpené vo väčšine európskych jazykov (HORVÁTHOVÁ 1988, 1994; MARUŠIAKOVÁ–POPOV 2000; LUŽICA 2004).

V súvislosti s formovaním globálneho nacionálneho hnutia, ktorého cieľom je vytvoriť celosvetovú rómsku úniu, na program dňa sa dostali aj otázky kodifikácie a štandardizácie rómskeho jazyka, ako aj snahy zaviesť používanie jednotného etnonymu *Rómovia* pre etnické skupiny indického pôvodu. Zámerom je, aby sa takáto unifikácia uplatňovala nielen v rómčine, ale aj v jazykoch majoritných spoločností zainteresovaných krajín. Na Slovensku bolo zavedenie etnonymu *Rómovia* akceptované aj so zreteľom na niektoré hanlivé významy, ktoré sa spájajú so slovami *cigán* (klamár) a *cigániť* (klamať). Uvedené snahy však narážajú aj na neochotu cigánskych komunít vzdať sa svojich pôvodných a s ich identitou historicky spätých etnonymov. Celoplošná unifikácia etnonymov rómskych skupín spôsobuje značné komplikácie aj pri rozpracovávaní retrospektívnych aspektov ciganologickej či romistickej problematiky. Z týchto dôvodov sa popri názve *Rómovia* naďalej používa aj pomenovanie *Cigáni*. Termín *Cigáni* má predovšetkým funkciu strešného označenia, ktoré zahŕňa všetky skupiny. Naproti tomu *Rómovia* sú len jednou z nich, aj keď v súčasnosti najpočetnejšou, zdá sa že aj najaktívnejšou a na Slovensku výlučnou (HORVÁTHOVÁ 1994:80, MARUŠIAKOVÁ–POPOV 2001:16).

K pozoruhodnostiam a zvláštnostiam Rómov patrí, že prináležia do kategórie bezpísmových kultúr a spoločenstiev. Počiatky využívania dialektov rómčiny aj v písomnej forme nemajú v celoeurópskych reláciách dlhšiu históriu ako približne jedno storočie, a na Slovensku ani okružle polstoročie. Bezpísmové kultúry a bezpísmová komunikácia sú príznačné pre sociálne slabo diferencované spoločenstvá, ktoré vykazujú tendenciu uzatvárať sa pred inováciami, s čím súvisí vysoká miera konzervativizmu v ich spôsobe života. V bezpísmových kultúrach niet iného média na uchovávanie kultúrnych noriem a hodnôt, ako je pamäť ľudí. Donedávna hlavným prostriedkom Rómov pri uchovávaní a odovzdávaní ich kultúry, vrátane aj ich jazyka, bola ústna tradícia. Spoločenstvá, ktoré nekomunikujú prostredníctvom písma, charakterizuje rozvinutosť ikonického/obrazného vyjadrovania. U Rómov najrozšírenejším druhom ikonických znakov sú tzv. *špery*. Využívali ich najmä nomádne/kočovnicke skupiny. Špery sa zostavovali z najdostupnejších materiálov v podobe napr. skrížených drievok, ohorených polienok z pahreby, z naskladaných kamienkov, z obilného povriesla, z textilie zavesenej na strome alebo kroví atď. Pre nezainteresovaných to boli bezvýznamne pohodené predmety, avšak cigánski súkmeňovci si z tvarov ich usporiadania dokázali dešifrovať zmysluplné významy a dôležité odkazy. Popri ikonických znakov často využívanou formou komunikácie Rómov bola aj reč rúk. Pozícia prstov a

cigarety v nich, poloha dlane, rúk a ďalšie gestá predstavovali sústavu kódov, prostredníctvom ktorých sa sprostredkovali dôležité informácie pri kúpe a predaji, pri rôznych magických a veštekých praktikách, pri jednaní s úradnými predstaviteľmi atď. (DUBAYOVÁ 2001:18–21, LUŽICA 2004:54–55).

V doterajšom bádani o jazyku Rómov boli vyslovené rozličné názory na to, či považovať Rómov za jedno etnické spoločenstvo, ktorého príslušníci hovoria rozličnými nárečiami jedného jazyka, alebo za rôzne etnické skupiny, ktoré hovoria príbuznými jazykmi. Napriek viac ako tisícročnému pôvodu a početným migračným prúdom do viacerých kontinentov a mnohých krajín, s čím súvisí značná priestorová a skupinová diferenciácia rómskych nárečí, rómčina si aj napriek tomu zachovala veľa spoločných znakov. Predovšetkým v slovnej zásobe. Tento poznatok vyústil do záveru o jednotnom rómskom jazyku a o jeho nárečovom členení (ZEMAN 2004:67). Určujúcim rozlišovacím znakom rómskych nárečí na európskom kontinente je množstvo/frekvencia slov, ktoré boli do rómčiny/*romani čhib* prevzaté z jazyka hostiteľskej krajiny. Podľa tohto kritéria Franz Miklosich vyčlenil 13 nárečových okruhov. Do tretieho zaradil nárečia maďarských a slovenských Rómov (MIKLOSICH 1872). Na území Slovenska sa rozlišujú tri nárečové varianty rómskeho jazyka – *slovenský*, *maďarský* a *olaský*. Prvé dva sa líšia najmä slovnou zásobou, ktorú si na našom území doplňovali buďto slovenskými alebo maďarskými výpožičkami. V olaskom variante je výrazné zastúpenie rumunských výpožičiek, čo súvisí s pôvodom tejto skupiny. Slovenský variant rómčiny sa člení na tri regionálne podskupiny – *východoslovenská*, *západoslovenská* a *stredoslovenská*. Najrozšírenejším regionálnym nárečím slovenskej rómčiny je *východoslovenské*, tzv. *humenské* nárečie, ktorým hovorí 80–85 % Rómov na Slovensku. V tomto nárečí spracoval J. Lípa *Príručku cigánštiny* (1963), M. Hübschmanová učebnicu *Základy rómčiny* (1974) ako aj *Rómsko-český a česko-rómsky slovník* (1991). V tomto nárečí boli na Slovensku vydané viaceré rómske publikácie a časopisy, odohrané divadelné predstavenia, odvysielané rozhlasové a televízne relácie. Preto sa toto východoslovenské rómske nárečie stalo aj východiskom pri rozpracovávaní spisovnej či normatívnej rómčiny na Slovensku (MANN 2000:26; RÁCOVÁ 2002:24; ZEMAN 2004:67).

Odhaduje sa, že v súčasnosti žije na Slovensku okolo 400 tisíc Rómov. Z nich sa v roku 2001 prihlásilo k rómskej národnosti 89.920 osôb. A z tých, čo sa hlásili k rómskej národnosti 65,8 % si prihlásilo rómčinu ako svoj materinský jazyk. To bolo 59.174 ľudí. Slovenčinu si za materinský jazyk prihlásilo 22,8 % (20.483 osôb), maďarčinu 9,9 % (8.869 osôb) a iné či neznáme jazyky 1,6 % (1.394 osôb). Pozoruhodné je, že rómčinu ako materinský jazyk si

prihlásilo 99.448 občanov Slovenskej republiky. To je takmer o 10 tisíc osôb viac, ako tých, čo si prihlásili rómsku národnosť. Uvedené údaje zo sčítania obyvateľstva v roku 2001 (DOHÁNYOS 2004:16) svedčia o značnej rozkolísanosti národnostného či etnického uvedomenia rómskej populácie na Slovensku, ako aj o nízkej prestíži rómskeho jazyka a rómskej identity. Zaujímavé sú aj údaje o tom, v akom jazyku sa Rómovia dorozumievajú v rodinnom prostredí. Iba po rómsky sa dorozumieva asi 20 %, okolo 30 % hovorí v rodinnom kruhu po rómsky aj po slovensky a okolo 40 % rómskej populácie hovorí po slovensky (HORECKÝ 1999:168). Určitá časť popri rómčine používa aj maďarčinu alebo len maďarčinu.

Z histórie slovenských Rómov

Na základe historických prameňov, hlavne však analýzou rómskeho jazyka, v ktorom sú obsiahnuté slová národov, cez územie ktorých prechádzali, vedci zrekonštruovali trasu, po ktorej sa uberal migračný prúd z Indie do terajších sídiel Rómov. „Migrácia z Indie cez Chorástan a Afganistan do Perzie a Arménska sa uskutočnila od 8. storočia n. l. do polovice 12. storočia n. l. Tu sa rozdelili na dva prúdy. Jeden pokračoval cez Kaukaz na sever na územie Kyjevskej Rusi, druhý sa ďalej štiepil na dva smery: jeden išiel cez Sýriu a Palestínu do Egypta a pokračoval pobrežím Afriky, druhý z Perzie, Mezopotámie do Byzancie. Arménsko a Byzancia boli miestami ich dlhšieho pobytu – ako možno súdiť podľa výrazných stôp v ich slovnej zásobe. Z Byzancie v období 11. a 12. storočia n. l. smeruje jedna ich trasa na Balkánsky polostrov, odtiaľ do Bulharska, Valašska a údolím Dunaja do Uhorska. Tu sa pohybujúca skupina vejárovito delí na prúdy, z ktorých jeden smeruje na sever cez územie Poľska, Ruska a Karélie do Fínska, ďalší ide na juhozápad do Francúzska a odtiaľ na Britské ostrovy, resp. na územie Talianska a Španielska, kde sa stretáva s prúdom idúcim po severnom pobreží Afriky. Do konca 15. storočia sa Rómovia usadili takmer vo všetkých európskych krajinách“ (LUŽICA 2004:10).

V Uhorsku, vrátane aj jeho severnej časti, na ktorej sa rozkladá územie terajšieho Slovenska, sú Rómovia doložení od prvej polovice 14. storočia. Najstaršie písomné doklady zaznamenávajú prítomnosť Rómov na Spiši (1322) a v Zemplíne (1377 a 1381). V písomnostiach zo 14. a 15. storočia sa nachádzajú zmienky o Rómoch aj z ďalších regiónov Slovenska. K najznámejším patrí asi tristočlenná skupina, ktorú viedol *kráľ* Sindel a *vojvodovia/vajdovia* Panuel, Michal a Ondrej. Bolo to v roku 1417, keď sa táto skupina vydala z Budína do Košíc, odtiaľ sa uberala cez Levice do Bratislavy, kde sa rozdelila na

viacero častí, ktoré pokračovali do západoeurópskych krajín. Písomné doklady zo 14.–15. storočia hovoria o príslušníkoch migrujúcich alebo kočujúcich skupín, označovaných etnonymom *Cigáni*, ktoré územím Slovenska zväčša iba prechádzali a pokračovali ďalej smerom na západ. V západoeurópskych krajinách sa títo ľudia najčastejšie vydávali za kresťanských pútnikov a kajúcnikov. Ich cudzokrajný výzor, neobvyklý kočovný spôsob života, zvláštny jazyk a kultúra spočiatku vzbudzovali zvedavosť a záujem miestnych obyvateľov. Avšak praktiky, ktorými si získavali obživu (veštenie, mágia, podvody a krádeže), čoskoro spochybnili ich predstierané náboženské poslanie. Začali vyvolávať pochybnosti, nedôveru, nepochopenie a postupne aj nepriateľské postoje. Napokon to vyústilo k tomu, že parížskym arcibiskupom boli v roku 1427 z cirkvi exkomunikovaní. V západoeurópskych krajinách boli vydané zákony a nariadenia o bezpodmienečnom vyhodení Rómov. Tých, ktorí sa tomu nepodriadili potrestali palicovaním. Pri opätovnom prichytení nasledovalo ich zmrzačenie roztrhnutím nosa, odrezaním uší alebo vypálením biľagu. Po treťom dolapení ich čakalo usmrtenie obesením, upálením alebo utopením. Nebolo zriedkavosťou ani ich hromadné vyvražďovanie. Keďže takýto prístup k Rómom pretrvával až do polovice 18. storočia, východiskom pre nich bol únik do krajín, v ktorých diskriminácia Rómov nebola taká vyhrotená.

Priaznivejšie podmienky pre svoj život našli Rómovia aj v Uhorsku. Rómske skupiny, ktoré utekali do západoeurópskych krajín pred prenasledovaním sa v 16.–17. storočí v hojnom počte uchýlili aj na územie Slovenska. Zmeny, ktoré nastali vo vzťahu a prístupe k Rómom, zrejme prispievali k ich postupnému prechodu od nomádneho k usadlému životu. Zo 16. storočia pochádzajú najstaršie správy o ich usadzovaní sa povedľa niektorých slovenských miest. „Cigáni usadení v Liptovskom Hrádku dostali v roku 1563 povolenie kovať pre gazdov potrebné náradie, ako cigánske klince, motyky, sekery, pichacie vidlice a tiež halapartne pre nočných strážnikov. Roku 1580 magistrát Nemeckej Ľupče povolil trom bratom Cigánom, zvaným *Puška*, usadiť sa v priestore zvanom *Pod šibenice*, kde sa mali živiť kováčstvom. Vedeli vraj robiť aj okovania na brány a mreže... O snahe Cigánov prejsť na usadlý spôsob života svedčí aj súpis domácich Cigánov v Liptove z roku 1651. Pri Štrbe, Važci, na Čiernom Váhu pri Liptovskom Hrádku, Podturni, Svätej Mare, Liptovskom Michale, Liptovských Sliačoch, Liskovej, Lúčkach, Ružomberku a pri Gombáši bolo usadených 96 rodín. Zamestnaním boli všetci kováči, korytári, košíkári, štetkári a črevári. Ako vedľajšie zamestnanie každý mal uvedené, že hrá na husle. Magistrát mesta Ružomberka povolil roku 1661 usadiť sa pri *Močiaroch* štyrom cigánskym rodinám, aby pálili pre mesto vápno. Roku 1682 povolilo mesto Cigánovi Bucovi pracovať v kameňolome na Belanskej Bani.

Podobných povolení možno nájsť z tejto doby viac aj v iných slovenských mestách“ (HORVÁTHOVÁ 1964:100, 104). K najčastejším a z celého územia Slovenska doloženým svedectvám o usadzovaní sa Rómov patria chotárne či terénne názvy. Ako príklad možno uviesť takéto názvy z písomností Gemera – Malohontu, ktoré dokladajú, že Rómovia sa tu začali usadzovať už od 16. storočia. „V okolí mesta Hnúšťa sa dodnes vyskytujú hneď dva chotárne celky s označením *Cigánska dolina* a *Cigánsky les*. V Rimavskej doline sa s istotou usadili Rómovia aj neďaleko Rimavského Brezova, kde dodnes v katastri evidujeme označenie vrchu s názvom *Cigán*. V obci Sútor, ležiacej juhovýchodne od Rimavskej Soboty, sa vyskytuje označenie katastrálneho územia *Nad Cigánmi/Cigány Telep*, a to v časti, kde sa jedna časť katastra nazýva *Cigánsky les*. Aj neďaleko chýrneho hradu Muráň sa nachádza skala *Cigánka*, ku ktorej sa viaže historická povesť zo 17. storočia, ako večná spomienka na krásnu zradnú rómsku devu“ (BODOROVÁ 2001:3).

V 16.–17. storočí väčšina Rómov na území Slovenska kočovala. Niektorí šľachtici však už usadzovali rodiny hudobníkov a kováčov na svojich panstvách. Lenže nariadenia zo 17. storočia, zakazujúce prechod Rómov z jednej stolice do druhej svedčia, že rómske skupiny, pohybujúce sa v rámci stolíc pod vedením svojich *vajdov*, boli ešte vo väčšine. Uhorské úrady nielenže akceptovali ale priamo vyžadovali, aby každá skupina mala svojho vajdu, ktorý za ňu zodpovedal pred úradmi. U Rómov sa vajdovia označovali aj názvom *čhibálo* (zo slova *čhib* = jazyk), čomu by v dnešnej terminológii zodpovedalo označenie *hovorca*. Častejšie však bolo označenie *šéro*/hlava. Takíto náčelníci či lídri rozhodovali o všetkých spoločných aktivitách skupiny, riešili spory, nariaďovali tresty pokutou, bitkou, vyhlásením za poškvrneneho, vylúčením zo skupiny. Pri svojom rozhodovaní sa riadili normami obyčajového práva, ktoré sa v skupine tradovalo z pokolenia na pokolenie (HORVÁTHOVÁ 1993:83).

Život a správanie kočovných alebo už usadených rómskych skupín bol až do polovice 18. storočia usmerňovaný rozličnými zákonmi, nariadeniami a opatreniami, ktoré mali prevažne diskriminačný charakter. Zamerané boli hlavne na zamedzenie nežiadúcich činností, nemorálnych a trestných praktík rómskeho obyvateľstva. Problémy narastali s pribúdajúcou početnosťou Rómov, ako aj s ich celoplošným osídľovaním Slovenska. V roku 1770 žilo v Uhorsku 68 tisíc, z toho na území Slovenska 20 tisíc Rómov. Ich najvyššia koncentrácia bola v južných častiach Bratislavskej (2500), Nitrianskej (2000), Gemerskej (1800), Šarišskej (1500), Spišskej (500) a Zemplínskej stolice (HORVÁTH 1987:406). Pri takomto populačnom stave problémy s rómskym obyvateľstvom sa už nedali riešiť jeho diskrimináciou. Preto štátne orgány z iniciatívy panovníckeho dvora prišli k tzv. regulácii

Rómov, ktorej cieľom bolo získať kontrolu nad nimi, začleniť ich do sedliackeho stavu, k remeselnej či inej produktívnej činnosti. Podľa nariadení Márie Terézie z rokov 1761–1773 bolo Cigánom v Uhorsku zakázané „bývať v chatrčiach, v šiatroch, sťahovať sa z miesta na miesto po krajine, obchodovať s koňmi, jesť zdochliny, mať vajdu, nemali sa viac volať Cigáni, ale Novoosadníci a Novosedliaci. Nemali sa medzi sebou rozprávať vo svojej reči, ale v reči niektorého národa, s ktorým žili. Určila sa doba, za ktorú sa mali zrieknuť cigánskeho spôsobu života, postaviť si domy a živiť sa riadnym zamestnaním. Keďže sa to u väčšiny neujalo, zakrátko sa zopakovali staré nariadenia a vydali sa nové, prísnejšie rozkazy. Nakoľko ani potom nedošlo k primeranej odozve, muselo sa pristúpiť k najprísnejším rozkazom. Nariadilo sa, že nijaký Cigán nedostane povolenie k sobášu, kým sa nepreukáže dokladom o tom, že je schopný ženu a deti primerane vyživiť a zaopatriť. Tým, ktorí sú ženatí a majú už deti, musia sa im násilne odobrať a prideliť sedliakom, aby bola zaručená ich lepšia výchova“ (HORTIS 1775, URBANCOVÁ 1995). Je zrejmé, že reformy Márie Terézie a potom aj Jozefa II. sa usilovali nielen o nápravu neduhov a radikálnu zmenu v spôsobe života vtedajších Cigánov, ale v konečnom dôsledku mali napomôcť aj k ich jazykovému a kultúrnemu splynutiu s obklopujúcou spoločnosťou, čiže k ich asimilácii. Viera Urbancová v týchto súvislostiach poznamenala, že reformy Márie Terézie „treba hodnotiť v širokom komplexe snáh o riešenie tejto problematiky v súdobej i predchádzajúcej Európe, kde sa otázky Cigánov riešili omnoho drastickejšie, ich vyhánaním, vyvražďovaním, postavením mimo zákona. Treba ich hodnotiť v kontexte tereziánskych a jozefínskych hospodárskych, sociálnych a zdravotno-humanitných reforiem, motivovaných snahou vychovať zo všetkých obyvateľov štátu jeho užitočných občanov. Mária Terézia bola v súdobej Európe snáď jediná z panovníkov, ktorá sa svojimi reformami usilovala začleniť Cigánov medzi ostatné obyvateľstvo krajiny, ako jej rovnocennú súčasť, ako jej jednu zložku, podieľajúcu sa na vytváraní bohatstva štátu, a nie ich likvidovať“ (URBANCOVÁ 1995). Zo súčasníkov Márie Terézie azda najviac porozumenia pre jej reformy prejavil evanjelický kňaz zo Spišskej Soboty Samuel Augustini ab Hortis. Bol presvedčený, že reformy zamerané na Cigánov spôsobia, že zakrátko naozaj splynú s majoritnou spoločnosťou, takže nezostane po nich ani stopa. Aby k tomu nedošlo, podujal sa o nich napísať obsiahly seriál časopiseckých článkov, v ktorých charakterizoval ich pôvod, jazyk, rôzne pomenovania, ako aj širokú škálu materiálneho, sociálneho a duchovného života Cigánov v Uhorsku. Hlavným krédom tohto bádateľského úsilia bolo presvedčenie, že „Cigáni sú od prírody nadaní skoro na všetko, na čo sú štátu potrební, lenže ich zlá výchova a zlé zaobchádzanie s nimi zadusia všetko, čo je v nich dobré, čo dostali od prírody do vena a robia z nich otrokov zlých vášní a bezhraničnej

slobody“. Viera Urbancová, ktorá túto takmer anonymnú a neznámu monografiu z 18. storočia objavila, preložila a editorsky pripravila jej súhrnné vydanie, zároveň ocenila aj ako vedecký počin európskeho významu (URBANCOVÁ 1995:3–11).

Neobyčajne cenným prameňom informácií o Rómoch na Slovensku sú ich súpisy, ktoré zostavovali jednotlivé župy v druhej polovici 18. storočia. Obsiahnuté sú v nich údaje, že v tom čase už sídlili na celom území Slovenska, že až na nepatrnú časť prevládol u nich usadlý spôsob života a najčastejšími zdrojmi ich obživy bolo kováčstvo, muzikanstvo, obchod s koňmi a príležitostné práce v poľnohospodárstve. Osobné mená z týchto súpisov poukazujú, že mnohé priezviská Rómov pretrvávajú v jednotlivých regiónoch už viac ako dve storočia. Zo západného Slovenska sú to Farkaš, Oláh, Herák, Bihari, Mezei, Rigo, Šárközi, Šipoš, Ujvári atď., zo stredného Slovenska Facuna, Horváth, Ištók, Bari, Boldy, Čonka, Farkaš, Oláh, Radič, Stojka, z východného Slovenska Adam, Bandi, Bango, Berki, Bodi, Gabčo, Gábor, Gaži, Girga, Haluška, Horváth, Holub, Kotlár, Lacko, Mirga, Miži, Mezei, Orgován, Pačan, Pokuta, Pompa, Rigo, Stojka, Varadi, Žiga (MANN 2000:12).

Koncom 19. storočia prišli na Slovensko *olášski/valašski* Rómovia. Dovtedy žili v kniežatstvách Valašsko (dnes súčasť Rumunska) a Moldavsko v postavení nevoľníkov či otrokov. Po zrušení nevoľníctva v týchto krajinách (1856) a po zrovnoprávnení Rómov, značná časť sa ich rozpráhla po Európe a v zámorí, kde opätovne oživilí kočovný spôsob života. Na Slovensku sa udržal až do roku 1959, kedy bol rómsky nomadizmus vládny nariadením zakázaný.

V roku 1893 bol v Uhorsku vykonaný podrobný súpis Rómov. Štatistickým spôsobom bol podľa jednotlivých okresov a žúp zisťovaný celkový počet tam žijúcich Rómov, osobitne aj usadlých, prechodne usadených a nomádnych. Najobsiahlejšou a z hľadiska spôsobu života Rómov aj najcennejšou tematickou skupinou sú zamestnania a spôsob obživy. V rámci nej bolo vyčlenených celkom 27 skupín profesných kategórií, v ktorých sú vo väčšine rozpísaní muži a ženy v osobitných kolonkách. Pri tomto súpise sa zaznamenávalo aj rozvrstvenie Rómov podľa vzdelania, rodinného stavu a náboženskej príslušnosti. Výsledky súpisu boli po spracovaní publikované v Magyar statisztikai közlemények IX. A Magyarországon 1893, január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás eredményei, Budapest 1895. Najpodstatnejšia časť týchto zistení, týkajúcich sa územia Slovenska, bola vyčlenená a sprístupnená v monografii Cigáni na Slovensku (HORVÁTHOVÁ 1964:137). Z nej boli prevzaté aj tabuľky, uvádzané na tomto mieste.

Tabuľka o sociálno-profesnom rozvrstvení Rómov

Po rozpade Rakúsko-uhorskej monarchie a vzniku Československej republiky (1918) bol Rómom priznaný štatút národnosti. Pri sčítaní obyvateľstva (1921) sa k rómskej národnosti prihlásilo 8035 osôb, z toho na Slovensku 7284. V roku 1927 bol vydaný zákon o potulných Cigánoch. Podľa neho každý, kto nebol natrvalo usadený, musel mať cigánsku legitimáciu. Jedna rodina mohla kočovať a táboriť na jednom mieste najviac 3 dni. Hlava rodiny musela mať tzv. *kočovnícky list*. V tom roku žilo na Slovensku 60315 usadlých a 1877 kočovných Rómov.

V rokoch druhej svetovej vojny boli Rómovia viacerými vládnymi nariadeniami diskriminovaní a prenasledovaní. Mali zakázané cestovať prostriedkami verejnej dopravy, vstupovať do verejných priestorov a parkov, do vnútra miest a obcí mohli vojsť len vo vyhradených dňoch a hodinách. Z južných oblastí Slovenska transportovali Rómov do koncentračného tábora v Dachanu. Po obsadení Slovenska vojskami hitlerovského Nemecka, špeciálne jednotky tejto armády, popravili niekoľko stoviek Rómov v Čiernom Balogu, Tisovci, Slatine, Iliji, Krupine, Trhovom Mýte a v ďalších lokalitách.

Po druhej svetovej vojne sa Československá republika usilovala čo najviac zjednotiť a minimalizovať viacetnickú štruktúru svojho obyvateľstva. V týchto súvislostiach sa upustilo od posudzovania Rómov ako osobitnej národnosti. Začali sa označovať ako sociálne a kultúrne zaostané obyvateľstvo cigánskeho pôvodu, pričom za hlavný cieľ štátnej politiky pri riešení tohto problému sa vytýčili procesy integrácie a postupnej asimilácie Rómov s majoritnou spoločnosťou. Takéto zámery obsahovala už Smernica Ministerstva vnútra *O úprave pomerov osôb cigánskeho pôvodu* (1952). Prvým a neobyčajne radikálnym krokom pri praktickej realizácii integrácie Rómov bol Zákon č. 74 *O trvalom usídlení kočujúcich osôb* z roku 1958. Do života bol uvedený vo februári 1959. Vtedy sa urobil súpis, do ktorého bolo na Slovensku zahrnutých asi 45 tisíc osôb. A zároveň aj potrebné opatrenia na usadenie dovtedy kočujúcich olašských Rómov. Týmto zákonom bol rómsky nomadizmus na Slovensku definitívne zlikvidovaný. V politike riadenej etnickej integrácie sa v nasledujúcom období uplatnili viaceré koncepcie. Najskôr sa začala presadzovať koncepcia sociálneho splývania Rómov. Po roku 1965 sa praktizoval proces riadeného rozptylu, pri ktorom sa z oblastí a lokalít so silnou koncentráciou premiestňovali Rómovia do iných regiónov Slovenska, ale aj do českých krajov. Zlikvidované boli mnohé cigánske osady a namiesto nich vznikali v mestách cigánske činžové domy a sídliská. Uvedené praktiky komunistického režimu, ako aj likvidácia súkromného podnikania, spôsobili u rómskeho obyvateľstva rozrušenie tradičných foriem získavania obživy. Keďže tento zložitý sociálno-ekonomický problém sa len čiastočne riešil začleňovaním Rómov do pracovného procesu v socialistických

podnikoch, štátna moc to kompenzovala poskytovaním rôznych sociálnych výhod a finančných dávok. To viedlo k oslabovaniu pozitívnych existenčných motivácií a k posilňovaniu závislosti rómskeho obyvateľstva od vonkajšej pomoci (JANTO 2004:687).

Po politickom zvrate v novembri 1989 sa utvorili priaznivejšie podmienky pre sociálno-politický, ako aj pre etnokultúrny vývin rómskeho obyvateľstva na Slovensku. Boli zrovnoprávnení s ostatnými inoetnickými obyvateľmi tým, že sa im opätovne priznal štatút národnostnej menšiny (1991). To otvorilo dovtedy nebývalé možnosti pre rozvoj národnostného sebauvedomenia Rómov, ako aj pre rozvoj ich kultúrneho a politického života. Vznik rómskych politických strán a občianskych ustanovizní, vydávanie periodickej tlače a knižných publikácií, vysielanie rozhlasových a televíznych staníc, účinkovanie profesionálneho divadla, vyučovanie v základných a špeciálnych školách v rómskom jazyku, ako aj jeho kodifikácia a štandardizácia sú vari tým najočividnejším svedectvom revitalizácie a dynamického rozvíjania národnostného života Rómov. Sú s ním, pravdaže, späté aj mnohé problémy, predovšetkým s bezútešným ekonomickým postavením Rómov, s neujasnenosťou a rozporuplnosťou ich etnickej identity, s neprijateľnými hodnotovými orientáciami atď. K ich konkretizácii sa vrátim v ďalšom texte.

Rómske spoločenstvo, skupina a rodina

Celý rad zvláštností, ktoré sa zvyknú zvýrazňovať u Rómov v porovnaní s majoritnou spoločnosťou, ako aj v porovnaní s inými etnickými minoritami, sú v takej či onakej podobe späté so základnými charakteristikami sociálnej organizácie a spoločenského života Rómov. Táto stránka života Rómov patrí k najzložitejším a vari aj najmenej objasneným charakteristikám. Bádatelia sa zhodli na tom, že spoločný pôvod, dialekty spoločného jazyka, súhrn spoločných atopologicko-rasových znakov, mnohé zhodné prejavy materiálnej a duchovnej kultúry, ako aj ich vlastné etnické povedomie a etnická sebaidentifikácia, to sú komponenty etnicity, na základe ktorých bádatelia dospeli k stanovisku, že Rómovia sú svojbytným etnickým spoločenstvom (HORVÁTHOVÁ 1974:11). K zvláštnostiam ich etnogenézy patrí to, že odchodom z indickej pravlasti prerušili kontakt s príslušnými etnickými substrátmi, s ktorými sa už nikdy neobnovila možnosť ich vplyvu v ďalšom vývine. Definitívne prerušili väzby s pôvodným materským spoločenstvom, od ktorého sa oddelili. Nemenej významná je aj skutočnosť, že po odchode z Indie sa rozptýlili medzi početné národy, takže nikde v Európe a ani vo svete nesformovali vlastné etnické územie. V dôsledku toho sú Rómovia od chvíle, keď opustili Indiu, exteritoriálnym etnickým spoločenstvom,

ktorého príslušníci žijú v inoetnickom prostredí vo forme vnútorne diferencovanej diaspóry (HORVÁTHOVÁ 1974:14). Nasvedčujú tomu už aj rôznorodé etnické pomenovania – Rómovia, Cigáni, Egypt'ania atď. Taktiež aj to, že jednotlivé cigánske skupiny za jedine pravých, pôvodných a naozajstných Cigánov považujú iba seba, svoju skupinu. Poukazuje na to aj úslovie, že *Róm Róma zd'aleka pozná*, pričom v inom sa zasa zdôrazňuje, že *Rómovia nie sú rovnakí*. Vnútorne diferencovanosť rómskeho etnika siaha pravdepodobne až do indickej pravlasti. Svedčia o tom odlišnosti v nárečiach, zamestnaniach, v rôznych prejavoch kultúry, v antropologických znakoch atď. Na základe týchto poznatkov boli európski Rómovia rozčlenení do troch hlavných subetnických skupín *Gitanos*, *Manuši* a *Kalderaši*. S územím Slovenska sú spätí Kalderaši, ktorí najprv žili v juhovýchodnej a neskôr aj v strednej Európe. Ich názov je odvodený od rumunského slova *caldera* = kotol. Boli vychýrenými výrobcami kotlov, kovotepcami a kováčmi. Kalderaši sa rozdeľujú na viacero podskupín. K najznámejším patria *Lovari* – priekupníci koní, *Luri* – hudobníci, *Ursari* alebo *Mečkari* – cvičitelia medveďov, *Čurari* – sitári atď. Spomedzi Kalderašov sú na území Slovenska najpočetnejšie zastúpení *Lovari*. Názov je z maďarského slova *ló* = kôň (LUŽICA 2004:14). Na Slovensku príslušníci všetkých skupín ako etnické pomenovanie pre svoju skupinu používajú iba názov *Róm*, *Rómovia*. Všetkých Rómov podľa spôsobu života rozdeľujú do dvoch skupín. Tí, čo už oddávna žijú usadlým spôsobom života, nazývajú *Rumungri*. Tých, čo najdlhšie kočovali, volajú *Vlašika*, čiže *valašskí* alebo *olašskí* Cigáni. To sú tí, čo dlhý čas žili vo Valašsku/Rumunsku a v druhej polovici 19. storočia sa rozprchli po Európe. Vtedy prišli aj na Slovensko. Napriek tomu, že v roku 1959 bolo kočovanie zákonom zlikvidované, začleňovanie týchto skupín medzi kočovníkov pretrváva až do súčasnosti. V označení niekdajších kočovníckych Rómov názvom *Vlašika* alebo prívlastkom *valašskí*, je zvýraznený rumunský pôvod a vplyvy rumunčiny v rómskych nárečiach týchto skupín. Kritériá jazykových vplyvov sa uplatnili aj pri vnútornom členení usadlých Rómov, čiže Rumungrov. Podľa toho, či žijú v prevažne slovenskom alebo maďarskom jazykovom prostredí, sú označovaní prívlastkami *slovenskí* a *maďarskí*.

Niekoľko storočí trvajúce spolužitie Rómov a Nerómov sa odrazilo aj v názvoch, ktorými sa príslušníci týchto skupín navzájom označovali. Na Slovensku a v susedných krajinách Nerómovia označovali Rómov etnonymom *Cigán*. Rómovia používali pre Nerómov označenie *Gadžo*. V pôvodnom význame slovo *gadžo* znamenalo *sedliak*. Po určitom čase v slovenskom jazyku slovo *Cigán*, ako aj v rómskom jazyku slovo *Gadžo*, nadobudli výrazný pejoratívny odtieň.

Vývin príslušníkov rómskeho etnika, ktorí sa usadili na území európskych štátov, uberal sa vlastnou cestou, odlišnou od vývinu európskych národov. Podstata týchto odlišností spočívala v tom, že organizácia rómskych spoločenstiev vychádzala z princípov prvotnopospolnej, čiže rodovej spoločnosti. Základnou jednotkou sociálnej organizácie Rómov bola príbuzenská skupina, označovaná ako rod a pomenovaná podľa významného predka. Niekoľko príbuzných rodov vytváralo spoločný kmeň. Rody sa rozdeľovali na rodiny. Kočujúca skupina/karavána sa skladala z niekoľkých pokrvne blízkych rodín a mala charakter veľkorodiny čiže znásobenej rodiny. Na začiatku sezóny si kmene rozdelili územia, po ktorých mali jednotlivé karavány či veľkorodiny kočovať. Počas sezóny sa tieto karavány náhodne alebo aj uzrozumene stretávali na dohovorených miestach a táboriskách.

Na čele rodu stál *vajda*, v rómčine nazývaný *mujalo*. Zodpovedal za členov skupiny, ktorú zastupoval aj v styku s úradmi. Zároveň vykonával rôzne obradové funkcie. Ženským náprotivkom vajdu bola najuznávanejšia zo starých žien *phuri daj*. Bola strážkyňou rodových tradícií, liečiteľkou a zodpovedala za to, čo sa dialo v ženskom svete.

Orgán rodovej samosprávy sa nazýva *kris*. Pozostával z rady starších na čele s vajdom. Riešil spory, ako aj priestupky voči rodovým normám obyčajového práva. Tresty za previnenia mávali formu kliatby, bitky a výnimočne aj vylúčenia zo skupiny.

Rezíduá rodovo-kmeňových princípov pospolitého a rodinného života pretrvávali aj po usadení sa v európskom priestranstve. U kočovních Rómov na území Slovenska boli zastúpené až do prvej svetovej vojny. Dôležité postavenie u týchto skupín patrilo žene. V dôsledku silného konzervativizmu kočovní Rómovia sa dlho uchovávali princípy materinského rodu (matriarchát). Vyznačoval sa tým, že príslušnosť k rodu sa odvodzovala v ženskej línii a uplatňovalo sa pravidlo matrilokality, čiže usadzovania sa novomanželov v rodine manželky. Po uzavretí manželstva sa muž pripojil k rodu svojej ženy. Pritom naďalej zostával príslušníkom svojho materinského rodu. Jeho spojitosť s rodom manželky trvala dovtedy, kým pretrvávalo jeho manželstvo. Deti patrili do matkinho rodu, zodpovednosť za ne pripadla výlučne matke a jej rodu. Aj šiator, voz, kone a ďalší inventár boli vlastníctvom ženy a jej rodu. Po nástupe krízy nomadizmu a procesov trvalého usadzovania sa Rómov boli princípy matriarchátu nahradené dominantným postavením muža a jeho príbuzenskej línii (patriarchát a patrilokalita). Táto zmena sa zvykne dávať aj do súvislosti s vplyvom obklopujúcej majoritnej spoločnosti.

Pri uzatváraní manželstva sa praktizoval nízky sobášny vek. Manželstvá spravidla dohovárali rodičia partnerov. Dievčatá vstupovali do manželstva ako 13–14 ročné, chlapci 15–16 roční. Spomína sa aj dohováranie manželstva ešte v detstve budúcich partnerov.

Pravidlo endogamie prikazovalo vyberať manželského partnera vo vlastnej skupine. Manželstvá medzi príslušníkmi kočovných a usadlých skupín, ako aj medzi rôznymi zamestnaneckými skupinami (kováči, muzikanti, korytári, tehliari atď.) bývali krajne nežiadúce a preto aj veľmi zriedkavé. Nevesta sa mohla získať dohovorom milencov alebo aj únosom, v minulosti však najčastejším spôsobom bola *kúpa*.

Tradičné spôsoby obživy a zamestnania

Viacere zvláštnosti spôsobu života Rómov vyplynuli z odlišností spôsobu obživy a z prevládajúcich druhov zamestnaní rómskeho obyvateľstva. V týchto súvislostiach sa zvykne zdôrazňovať, že podstata zvláštností spôsobu obživy Rómov „nespočívala natoľko v charaktere niektorých zamestnaní (napr. kováčstvo, tehliarstvo, košíkárstvo, muzikantstvo atď.), ale v jednostrannosti a výhradnej orientácii iba na jeden charakteristický a prípustný spôsob obživy pre členov skupiny“ (DUBAYOVÁ 2001:28). Takáto jednostrannosť, čiže orientácia iba na určitý úzko špecializovaný druh zamestnania je dávny javom, ktorý si Rómovia priniesli z indickej pravlasti. Tam sa sformoval ako dôsledok zložitej hospodársko-spoločenskej štruktúry, rozdeľujúcej vtedajšiu spoločnosť na niekoľko tried a každú triedu na viacero kást, ktoré boli hierarchicky odstupňované od najvyšších po najnižšie. Predkovia Rómov patrili v Indii do najnižšej triedy (*šúdrovia*) a v rámci nej do kasty *páriov*. Páriovia smeli a museli vykonávať povolania, ku ktorým patrilo kováčstvo, veštedstvo, práce okolo zvierat, zabávanie bohatých atď. Prevažnú časť týchto pôvodných povolání si Rómovia priniesli aj do novej európskej domoviny. Z remesiel sa uplatnili predovšetkým také, ktoré spracovávali ľahko dostupné suroviny. K ďalším rómskym povolaniam patrilo priekupníctvo, veštenie, liečenie zariekaním a magickými praktikami, opatrovanie koní, zabávanie hudbou alebo cvičenými zvieratami, odpratávanie uhynutých zvierat a nečistôt (*šarhovia*) a ďalšie. Rezíduá kastového modelu organizácie spoločnosti a špecializovaných druhov obživy, ktoré si Rómovia priniesli do európskych krajín, spôsobili, že žiadna z rómskych skupín sa neorientovala na poľnohospodársku činnosť a produkciu potravinových článkov, takže žiadna z nich nemohla byť hospodársky sebestačná. S tým potom súvisela ďalšia príznačná črta Rómov, ktorou bola ich hospodárska symbióza so starousadlým obyvateľstvom európskych krajín. Prejavovala sa v hospodárskej závislosti na roľníckom obyvateľstve, s ktorým si rómske skupiny vymieňali svoje výrobky či ponúkané služby, za poľnohospodárske a potravinové produkty (HORVÁTHOVÁ 1974:5, 1988:11).

V registri tradičných zamestnaní Rómov, od ich príchodu do európskych krajín až do polovice 20. storočia, neboli zastúpené, až na vzácne výnimky, hospodárske činnosti zamerané na pestovanie plodín a chov hospodárskych zvierat. S absentovaním poľnohospodárstva sa u Rómov spájal aj značne spomalený proces trvalého usadzovania sa, ako aj húževnaté pridržiavanie sa a kontinuálne pretrvávajúce kočovníctvo. Keďže hospodárska činnosť Rómov nemala poľnohospodársky charakter, vyznačovala sa spôsobmi obživy, ktoré možno charakterizovať ako poskytovanie služieb. Od počiatkov usadzovania sa Rómov na Slovensku v 14.–15. storočí, až do začiatku 20. storočia, najpočetnejšie zastúpenými zamestnaniami bolo kováčstvo a hudobníctvo. Podľa súpisov z 18. a 19. storočia v roku 1780 z celkového počtu 20629 rómskych mužov, jedna štvrtina z nich (5093) boli kováči. A v roku 1893 z celkového počtu 36 tisíc Rómov asi 12 % z nich (4075) boli muzikanti (HORVÁTHOVÁ 1988:18). Od polovice 18. storočia, keď Rómovia žili na celom území Slovenska, pričom prevažná časť z nich už bola aj trvalo usadená, čoraz väčší význam nadobúdali príležitostné práce na sedliackych gazdovstvách – na poli, vo vinohrade, pri pasení dobytky, pri domácich prácach atď. Usadlí Rómovia sa živili aj spracovávaním rôznych prírodných materiálov, ktoré si mohli zadovážiť z ľahko dostupných miestnych zdrojov. Z hliny po celom Slovensku vyrábali nepálené tehly, ojedinele sa spomínajú aj zruční hrnčiari. V horských oblastiach sa špecializovali na pálenie vápna alebo dreveného uhlia. Zo slamy a prútia, plietli zásobnice a košíky, viazali metly a vyrábali rôzne ďalšie predmety. Z rákosia zhotovovali rohože alebo ho ponúkali na pokrývanie stiech. Rómske ženy okrem toho, že sa zúčastňovali aj na vyššie uvádzaných činnostiach, mali aj viaceré špecificky ženské profesie. Špecializovali sa na výrobu tzv. cigánskych tkaníc, na výrobu povrazov a štrangov, kefi a štetiek, zriedkavejšie aj na pradenie, vyšívanie, paličkovanie. Známe boli aj vymazávačky hlinených podláh a chlebových pecí v sedliackych domoch.

V porovnaní s usadlými Rómami, určitými zvláštnosťami sa vyznačoval spôsob obživy a zamestnania kočovných skupín, ktoré najdlhšie pretrvali u valašských Rómov. Hlavným zamestnaním *Lovárov* bolo obchodovanie s koňmi. Ich názov je odvodený z maďarského slova *ló* = kôň. Ich ženy sa zaoberali veštením z ruky. Skupiny *Kalderašov* sa špecializovali na výrobu medených kotlíkov. Iné zasa na výrobu nebožiecov/vrtákov, drôtovanie hrncov, ostrenie nožov, nožníc a sekier. Ďalšie zasa vykupovali zvieracie kožky, kosti, perie, staré handry, ktoré však najčastejšie vymieňali za drobné predmety pre domácnosť (ihly, cverny, gombíky, smaltovaný a porcelánový riad). K historicky najmladšej skupine valašských Rómov patria východoslovenskí korytári, medzi ktorými najčastejšie zastúpeným priezviskom je *Kanaloš* (odvodené z maďarského slova *kanál* = lyžica). Okrem veľkých korýt

vyrábali aj menšie korýtka a vahančeky, ako aj drevené lyžice, varechy a varešky. Po príchode zo Zakarpatskej Ukrajiny (1880) sa najprv usadili v zemplínskych obciach Budkovce a Pavlovice, neskôr aj v ďalších lokalitách. Z týchto svojich trvalých sídiel každoročne zakladali aj početné sezónne sídla po celom Slovensku aj v Čechách (STANO 1965:549).

Predpokladá sa, že znalosť spracovania železa si Rómovia priniesli z indickej pravlasti. Zrejme preto bolo kováčske remeslo významne zastúpené nielen medzi usadlými, ale aj medzi kočujúcimi skupinami. Vystihuje to aj známe príslovie *Čo Cigán, to kováč*. Na dávny pôvod, ako aj na spojitosť rómskeho kováčstva s nomadizmom poukazuje pozoruhodná črta, že ho dokážu praktizovať nielen v kováčskej dielni, ale aj vo voľnej prírode. Mali k tomu prispôsobené náradie aj pracovné postupy. Znalec Rómov z 18. storočia píše, že „keď Cigán vlastní jeden pár ručných mečov, jedny kliešte, kladivo a drobné nástroje, čo všetko môže ľahko odvieť sebou, dokáže aj bez nákovy, na malom kameni, urobiť svoju prácu. Keď je dobré počasie, pracuje pred šiatrom pod holým nebom, za zlého počasia a za horúčavy pracuje vo vchode šiatra. Nikdy nerobí postojacky ako ostatní kováči, ale sedí na zemi pri ohni s nohami skríženými pred sebou. Žena mu sedí pri boku a pohybuje mečami. Keď dohotovia nejakú neobjednanú prácu, utekajú z dom do domu a ponúkajú výrobky na predaj. Vyrábajú drumble, kutáče, kresadlá, ale najmä klince na pribíjanie šindľov a dosák. Zbierajú obyčajne len staré zhrdzavené kúsky železa, ktoré prekúvajú na nové výrobky. Tie potom vymieňajú za potraviny alebo znova za staré železo“ (AUGUSTINI AB HORTIS 1775:32).

Usadlí kováči pracovali už v dielňach a s bohatším sortimentom náradia. Sediaci si u nich dávali nakovať lemeše, naostriť sekery a motyky, ako aj vyrobiť rýle, vidly, vrtáky, pánty, obruče, klince, kramle, podkovy, nože, nožnice, reťaze atď. V Dunajskej Lužnej, neďaleko Bratislavy, sa z niekdajších rómskych klinčiarov, kramliarov a cvočkárov vypracovali v súčasnosti vychýrení umeleckí kováči. Ich výrobky našli uplatnenie na pamiatkovo chránených historických budovách, v značkových hoteloch na stredozemnom pobreží, na náhrobníkoch svojich príbuzných a v mnohých domácnostiach u nás i v zahraničí.

Popri kováčstve a priekupníctve s koňmi je hudba a s ňou spojené rôzne druhy zábavy tretím najrozšírenejším zdrojom obživy Rómov. O ich dávnej muzikálnosti a príznačnom muzikanstve svedčia mnohé historické správy už od ich príchodu do európskych krajín. Uhorský Simplicissimus (1689) o nich napísal: „Majú vrodené hudobné nadanie a skoro každý uhorský šľachtic drží si nejakého Cigána, ktorý je huslista a zároveň šlosiar“ (SPEER 1964:162). Po príchode do stredoeurópskeho priestranstva rómski hudobníci nadviazali na hudobný odkaz tunajších potulných spevákov (jokulátori a igríci), ktorý si uspôsobili svojmu

hudobnému cíteniu a prejavu. Výsledná podoba, ktorá sa zrodila z tohto hudobného synkretizmu, sa stretla s priaznivým ohlasom nielen v rezidenciách vysokej uhorskej šľachty, ale aj na panovníckom dvore. Zachovala sa totiž správa, že Beatrix, manželku kráľa Mateja, zabával cigánsky muzikant hrou na lutne a ľudovými piesňami. Širšie uplatnenie a významnú pozíciu zaujali rómski muzikanti po nástupe osvietenstva a romantizmu, keď sa do centra pozornosti národovtorných hnutí dostala aj ľudová pieseň a ľudová hudba. V Uhorsku nastali priam zlaté časy pre rómskych hudobníkov s rozvojom meštianstva a mestskej kaviarenskej hudby. S rómskymi hudobníkmi súviselo aj sformovanie špecifického hudobného prejavu v oblasti strednej Európy, predovšetkým na území bývalého Uhorska, tzv. novouhorského štýlu. Jeho nositeľmi sa stali aj mnohí rómski muzikanti na území Slovenska – Ján Bihary (1764–1827), Martin Radič Dombi (1801–1869), František Šarközy (1820–1897), František Horváth (1855–1939), spomedzi ktorých najvýznamnejším predstaviteľom bol Jozef Piňo (1800–1888). Poprední cigánski hudobníci s pravidelným príjmom, začali sa vyčleňovať z rómskeho prostredia. Spôsobom života napodobňovali najskôr príslušníkov nižšej šľachty – zemanov, neskôr mešťanov. Prevažná časť rómskych hudobníkov však žila v dedinskom prostredí, kde hrávala pre tamojšie sedliacke obyvateľstvo. Takmer každá dedina, kde žila rómska komunita, mala aj domácu skupinu rómskych muzikantov. Tí sa stávali nositeľmi a interpretmi miestnej hudobnej tradície, ako aj reprezentantmi regionálnych hudobných štýlov na Slovensku.

V predchádzajúcej charakteristike sú zastúpené iba niektoré najčastejšie sa vyskytujúce spôsoby obživy a zamestnania Rómov. Zo súpisu rómskeho obyvateľstva z konca 19. storočia (1893) sa dozvedáme, že v tom čase len medzi taxatívne vymedzovanými bolo zastúpených viac ako päťdesiat rôznych profesií a špecializovaných činností. V tom čase žilo na Slovensku 36 tisíc Rómov. K najpočetnejšie zastúpeným povolaniam patrili kováči, zámočníci, kotlári a zvonkári (4598), muzikanti (4075), tehliari (1817), povrazníci, šnúrkári a kefári (1079), obchodníci a priekupníci (455), nádenníci (679), vápenkári a murári (286) atď. K najpočetnejšie zastúpeným kategóriám patrilo žobranie (2886), bez zamestnania nad 15 rokov (3713) a ženy v domácnosti (3421). Ako špecificky ženské povolania možno z tohto súpisu označiť práčky, čipkárky a tkáčky (600), veštenie a vykladanie z karát (110), krádež (127), slúžky (116), prostitútky (22), podvodné liečenie (16) a ďalšie. Viac ako 4000 osôb nevedelo uviesť zdroj svojej obživy (HORVÁTHOVÁ 1964:138).

Po druhej svetovej vojny nastali v spôsobe obživy a v zamestnaniach Rómov radikálne zmeny. Azda najviac sa pod ne podpísali zákony o socialistickom vlastníctve výrobných prostriedkov (1946) a o likvidácii kočovného spôsobu života (1959). S kolektivizáciou

poľnohospodárstva sa vytratilí možnosti hospodárskej kooperácie s dovtedajšími súkromne hospodáriacimi roľníkmi. Zákony o kočovníctve a zrušení súkromného podnikania zo dňa na deň prerušili možnosti kontinuálneho pretrvávania tradičných remesiel a spôsobov obživy Rómov. Začal sa proces transformácie sociálnych a hospodárskych foriem života Rómov. Rómovia našli uplatnenie prevažne ako robotníci na stavbách a pri nekvalifikovaných prácach v najrozličnejších hospodárskych odvetviach a službách. Len nepatrná časť z nich ukončila základné odborné, stredoškolské alebo vysokoškolské štúdium. S tým je bezprostredne spätá žiadna alebo len ohraničená pracovná kvalifikácia Rómov, ako aj vysoká miera nezamestnanosti v rodoch rómskej populácie.

Obydlia a spôsoby bývania

Z dvoch základných princípov spôsobu života Rómov – nomadizmus a trvalé usídlenie, boli odvodené aj im zodpovedajúce formy obydlií a spôsobu bývania. Nomádny spôsob života sa označuje za najpôvodnejší prejav rómskej kultúry, ktorý si priniesli z indickej pravlasti. Prevažná časť pútnikov odchádzala z nej peši, len s batohom alebo krošňou na chrbte. Zámožnejší upevňovali batohy, koše a ďalšie náklady, vrátane detí, na chrbát somárov. Takto sú vyobrazení na stredovekých rytinách. Rozvinutejšiu formu v histórii ich putovania a kočovania reprezentujú káry s dvomi vysokými a plnými kolesami, ťahané dobytkom. Po príchode do Byzantskej ríše a európskych krajín, niekdajšie káry vymenili za priestrannejšie a rýchlejšie vozy, ktoré mali kolesá s bahrami a špicami. Namiesto rožného statku sa ich ťažným zvieratom stal kôň, ktorý zaujal v živote kočovníkov a v kultúre Rómov neobyčajne významné miesto (LUŽICA 2004:16).

Na území Slovenska základnými prvkami obydlií kočovních Rómov už od 15.–16. storočia bol voz a šiator. V letnom období, s ktorým sa spájali ich najintenzívnejšie pohyby, väčšinu času trávilí na rebrinových vozoch krytých plachtou. V situáciách, keď si ako vandrovní remeselníci, prípadne z iných dôvodov potrebovali urobiť viacdňovú prestávku, postavilí si jednoduchý stanový prístrešok, nazývaný *šiator*. Drevenú konštrukciu a plachtu potrebnú na postavenie šiatra si vozilí so sebou. Pri stavbe šiatra častokrát využívalí aj voz, najmä pri kratších zastaveniach. Kočovní Cigáni pri vykonávaní niektorých remesiel, napr. pri výrobe korýt, kombinovalí svoje bývanie aj stavbou provizórnych prístreškov zo žrdí, konárov, lístia a trávy, nazývaných *koliba*. V stredoeurópskych klimatických podmienkach kočovní Rómovia bývalí pod šiatrami iba v lete. Keďže silnejšie mrazy by pod nimi nemohli vydržať, ešte pred príchodom zimy si pripravilí zimné obydlií. Najčastejšie to bývalí mimo

dedín do svahovitého terénu vyhlbené jednopriestorové *zemnice* s dvojspádovou sedlovou strechou.

Zemnice boli oddávna najpríznačnejším druhom obydlija aj u trvalo usadených Rómov. Súpisom Cigánov v roku 1893 sa zistilo, že v tom čase v Uhorsku asi tretina rómskych rodín žila trvale v zemniciach, ďalšia tretina kombinovala letný pobyt pod šiatrami a v zimnom čase sa uchýlila do zemníc.

Popri zemniciach začali sa v rómskych osadách stavať a od sklonku 19. storočia aj prevládať nadzemné obydlija. Bol to nepochybne dôležitý krok v zdĺhavom a zložitom procese, v ktorom sa Rómovia usilovali priblížiť a vyrovnáť bývaniu majoritného obyvateľstva. V závislosti od prírodných daností toho-ktorého regiónu, svoje obydlija najčastejšie stavali z dreva alebo zo surových tehál, tzv. váľkov. Hoci týmto trendom došlo k nepochybnému progresu v spôsobe bývania Rómov, predsa však v ich obydliach pretrvávali viaceré zvláštnosti. K ich najvýraznejším znakom patrila priestorová nerozvinutosť obydlií. Až do súčasnosti v cigánskych osadách prevládajú jednopriestorové obydlija s kumuláciou všetkých obytných, hygienických, skladovacích, pracovných a ďalších funkcií mnohočlenných, často aj znásobených rómskych rodín. Ďalšou črtou rómskych obydlií je značná miera ich očividnej provizórnosti a úpadkovosti, ktorá sa odráža v zanedbaní alebo v nedostatočnom zvládnutí štandardných technologicko-konštrukčných postupov, v nízkych nárokoch na hygienu bývania, na vnútorné zariadenie a na estetickú stránku obydlií.

Je nepochybné, že určitá časť rómskeho obyvateľstva sa spôsobom i štandardom bývania vyrovnala bývaniu majoritného obyvateľstva. Existujú o tom mnohé doklady z vidieckeho i mestského prostredia na celom území Slovenska. Taktiež možno konštatovať, že vyššie uvádzané rudimentálne a starobylé formy obydlií (šiator, koliba, zemnica), ako aj trvalé nadzemné obydlija s regresívnymi znakmi ich priestorového, funkčného, technologicko-konštrukčného a sídelno-urbanistického uspošobenia sa vyskytli aj u príslušníkov nerómskeho obyvateľstva Slovenska. Avšak u žiadnej zo sociálnych a etnických skupín nenadobudli úpadkové formy obydlija a staviteľských tradícií taký vysoký kvantitatívny výskyt a taký stupeň sociálnej príznačnosti ako to bolo a ešte aj pretrváva u rómskeho obyvateľstva.

Z duchovnej a umeleckej kultúry

Tak, ako je neľahké pochopiť a objasniť princípy sociálnej organizácie Rómov, nemenej zložitý je aj ich duchovný svet. Ciganológovia už v počiatkoch záujmu o Rómov zistili, že nemajú nejaké vlastné, pre všetky cigánske skupiny spoločné náboženstvo. Neraz

sa robili závery, akoby náboženstvo v duchovnom živote Rómov absentovalo, čiže nebolo v ňom zastúpené. Lenže zistenia, že Rómovia neprináležia k nejakému osobitnému alebo spoločnému náboženstvu, ničím nepotvrdovali, žeby nemali náboženské predstavy, alebo, žeby sa nehlásili k nejakým náboženstvám. Už od 18. storočia bolo všeobecne známe, že v kresťanských krajinách sa Rómovia hlásia ku kresťanstvu, v islamských krajinách sú mohamedánmi a medzi protestantami sú protestanti. Potvrďuje to aj zistenie, že „ani v Uhorsku nemajú Cigáni svoje vlastné náboženstvo, ale sa riadia zvyklosťami krajiny a ľudí, medzi ktorými bývajú a žijú. Do Uhorska prišli bezpochyby aj s gréckym (t. j. pravoslávny) náboženstvom. V Sedmohradsku sa predtým hlásili zväčša ku gréckemu náboženstvu, sobášili ich rumunskí popi, krstili ich deti a k nim chodili raz do roka na sväté prijímanie. Cigáni v Sibiu už opustili valašské (t. j. pravoslávne) bohoslužby, pripojili sa ku katolíckej cirkvi a keďže je ich veľmi mnoho, majú aj vlastného kaplána. Medzi Maďarmi a Sikulmi sa hlásia čiastočne k reformovaným, čiastočne k rímskym katolíkom. Na hornom Uhorsku sú katolíci, alebo sa hlásia k jedným alebo druhým protestantom“ (AUGUSTINI AB HORTIS 1775:51). Pri súpise rómskeho obyvateľstva v roku 1893 sa na území Slovenska okolo 90 % Rómov prihlásilo k rímsko-katolíckemu vierovyznaniu (39 590). Z tej zostávajúcej desatiny sa 2129 hlásilo ku gréckym katolíkom, hlavne v Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej a Abovskej stolici, kde žili v spoločných dedinách s prevládajúcim rusínskym obyvateľstvom. K evanjelikom aug. v. sa prihlásilo 283, hlavne z prevažne luteránskeho Gemera. Ku kalvínskemu vierovyznaniu sa prihlásilo 1865 Rómov, hlavne z Abovskej, Zemplínskej a Gemerskej stolice, kde žili v dedinách s prevládajúcim maďarským obyvateľstvom (HORVÁTHOVÁ 1964:144). Pri poslednom sčítaní obyvateľstva z roku 2001 sa ku katolíckej viere prihlásilo 75–80 % Rómov (KOVÁČ–MANN 2003:11).

Pri skúmaní duchovného sveta Rómov nechýbali ani pokusy hľadať jeho korene v indickej pravlasti. Tam patrili predkovia dnešných Rómov k vyznavačom hinduizmu. Takéto pokusy zväčša stroskotávali na tom, že na preukázanie spojitostí svetonázorových a náboženských predstáv Rómov s hinduizmom sa buďto nenašiel zodpovedajúci dôkazový materiál, alebo ak sa aj podarilo dospieť k nejakým indíciám, neboli dostatočne presvedčivé (MARUŠIAKOVÁ–POPOV 1993:160). Pôvodný duchovný svet Rómov pravdepodobne súvisel s vierou v znovuzrodenie, ktorá sa spájala s bližšie nešpecifikovanou predstavou božstiev. Na tieto prvky ľudovej hinduistickej viery, prinášanej z pravlasti, sa postupne navrstvovali duchovné tradície, s ktorými sa pri svojej migrácii Rómovia zoznamovali. Najprv si osvojili princípy manicheistického dualizmu od byzantských *Atsiganov*, v ktorom sa svet rozdeľoval na dobro a zlo. Dokladom týchto kultúrnych spojitostí sa stal jeden

z najfrekvencovanejších exoetnonymov *Cigáni*. V priebehu ďalšieho putovania Európou sa Rómovia postupne nábožensky identifikovali s kresťanstvom, predovšetkým s katolicizmom. Aby o tom presvedčili stredoveké európske národy, predstierali kajúcnych hriešnikov, ktorí sa prišli kajať až z Egypta. Táto spojitosť zanechala stopy v ďalšom najrozšírenejšom exoetnonyme *Gypsies*. Identifikácia Rómov s kresťanstvom a katolicizmom neznamena, že by v duchovnom živote Rómov neboli zastúpené aj určité špecifiká. Vyplýva to z toho, že pod duchovným životom sa nechápe iba náboženský život v cirkevnom rámci, ale aj rôzne prejavy ľudového náboženstva a duchovnej kultúry. Nakoľko sociokultúrny vývin postupoval v rómskej populácii pomalšie ako v obklopujúcej majoritnej spoločnosti, u Rómov rôzne prvky duchovnej kultúry pretrvávali v archaickejších a zakonzervovanejších podobách. Dôležitou súčasťou náboženských predstáv Rómov bola mágia, ako aj s ňou späté praktiky zaklínania, liečenia, veštenia, čarovanie a ďalšie. Rómsky svet mágie mal za cieľ zabezpečiť prosperitu jednotlivca aj celej skupiny. Taktiež aj ich ochranu pred rôznymi nadprirodzenými silami. Proti škodlivému pôsobeniu týchto síl sa bránili rôznymi magickými praktikami za pomoci ohňa, vody, rastlín, zvierat ako aj magických účinkov slova. Takéto rudimentárne prejavy náboženských predstáv boli organicky prevrstvené s prejavmi oficiálneho i ľudového kresťanstva v akomsi viacvrstevnom náboženskom synkretizme, ktorého analógie boli bežné aj v duchovnej kultúre príslušníkov kresťanskej majoritnej spoločnosti. V týchto súvislostiach ciganológovia a religionisti dospeli k názoru, že „nábožnosť a viera širokých vrstiev rómskeho etnika sa vo svojej podstate a v mnohých vonkajších prejavoch nelíši od náboženského myslenia a konania ľudových vrstiev majoritnej spoločnosti. Je rovnako eklektická, má ten istý zmysel, podobné prejavy a symboliku. Ľudové náboženstvo Rómov má určité osobité prejavy, ale ich špecifickosť spočíva nie tak v pôvodnosti/inakosti javov, ale v ich intenzite, väčšej frekvencii výskytu, v emotívnejšom výraze a často aj v pomenovaní“ (KOVÁČ–MANN 2003:33).

Významnou zložkou v duchovnej kultúre Rómov sú aj obyčajové tradície. Z nich dominantnú pozíciu zaujali rodinné obyčaje. Obyčajom kalendárneho cyklu pripadlo iba marginálne postavenie, nakoľko tieto sa viazali prevažne na poľnohospodársku činnosť a agrárne kultúry. Keďže Rómovia neboli roľníkmi, výročné obyčaje mali u nich len okrajové zastúpenie. Z obyčajov rodinného cyklu sa najviac praktík spájalo s tzv. obradmi prechodu. Čiže s narodením, úmrtím a uzavretím manželstva.

Pri obyčajoch spojených s narodením sa najväčší dôraz kládol na magickú ochranu novorodenca pred výmenou a pred urieknutím nejakou zlou/negatívnou bytosťou. Bytosti, ktoré sa usilujú v nestráženej chvíli vymeniť novorodenca za svoje nevydarené či nepekné

dieťa, sa najčastejšie označujú *guli daj* (sladká mama), *višbaba*, *ňecuch*, *sotona*, alebo aj slovenskými názvami *striga*, *ježibaba*, *bosorka*, *luca* atď. Strigou vymenené dieťa sa nazýva *preparudo* alebo *prečeranc*. Aby k výmene dieťaťa nedošlo, vkladajú k nemu do postieľky alebo perinky rôzne ostré predmety, cesnak, soľ, svätenú vodu a iné, ktorým pripisujú magickú silu a schopnosť ochrániť dieťa pred hroziacim nebezpečenstvom. Ďalším nebezpečenstvom novorodencov je urieknutie, označované ako *úroky* = *urieknuť* alebo *zočina* = *stať sa z očí*. Postihnuté dieťa začne byť nesvoje, nespí, neje, plače, zvracia, preháňa ho. Ak sa mu neposkytne pomoc, môže aj zomrieť. Najčastejšou magickou ochranou pred urieknutím dieťaťa je uviazanie červenej nitky na ruku, košielka oblečená naopak, popľutie dieťaťa a ďalšie. Akže aj napriek tomu dôjde k urieknutiu, dá sa mu odpomôcť *uhlíkovou* alebo *ohňovou* vodou. Čiže vodou, do ktorej vhadia žeravé uhliky a dieťa ňou poumývajú (KOVÁČ–MANN 2003:85).

Pri obyčajoch spojených s úmrtím a pochovávaním sa verilo v rôzne znamenia smrti, ktorej predzvesťou mohol byť kuvik, vrana, pes alebo aj sen. Rozšírená je aj predstava, že pre zomierajúceho prichádza niekto z zomretých príbuzných, aby ho odviezol na druhý svet. Úmrtím sa z človeka stáva *mulo*, čo znamená jednak mŕtve telo, ale zároveň aj ducha zomrelého, ktorý môže vstupovať a aj negatívne zasahovať do života pozostalých. S tým bol spojený strach z mŕtvych a z ich návratu. Ich nežiadúcemu účinkovaniu mali zabrániť početné magické praktiky. V snahe urobiť zomretému po vôli, spríjemniť mu posmrtný život a zabrániť jeho návratu, vkladali pozostalí do truhly predmety, ktoré symbolizovali záľuby, ocenenie remeselného majstrovstva alebo aj iné vlastnosti nebožtíka. Najčastejšie to bola fajka, vrecúško s tabakom, fľaša s alkoholom, peniaze, hudobníkovi husle, kováčovi kliešte, dieťaťu pišťalku, tehotnej žene plienky atď.

Značne rozšírená bola praktika spáliť osobné veci, ktoré zostali po zomrelom. U kočovných Rómoch sa zvykol spáliť aj voz a predať koňa, ak k úmrtiu došlo na voze alebo v sezóne kočovania. Malo sa tým zabrániť pôsobeniu či návratom zo záhrobia.

Najvýraznejším prvkom pohrebného obradu, ktorému Rómovia prikladajú aj v súčasnosti osobitnú vážnosť, je všeobecne rozšírená zvyklosť nazývaná *vartovanie*. Spočíva v bdení pri mŕtvom po celý čas od úmrtia do pochovania zomrelého. Zúčastňujú sa na ňom nielen najbližší príbuzní, ale aj príslušníci či zástupcovia celej komunity. Pri vartovaní sa zachovávajú mnohé ceremoniálne pravidlá. Každý prichádzajúci sa nebožtíka dotkne a požiada ho o odpustenie. Dlžníci sa snažia vyrovnáť svoj dlh a nepriatelia dosiahnuť zmierenie. Cez noc zostávajú pri zosnulom iba muži. Rozprávajú príbehy z jeho života, ale aj rozprávky, hádanky a žartovné príhody. S vartovaním sa spája aj pohostenie. Hlavne výdatné

popíjanie, ktorým sa preukazuje úcta zomrelému. Pri popíjaní neslobodno štrngat' pohárikmi a ani sa opiť. Z každej načatej fľaše sa odleje trochu na zem – „*Za jeho dušu*“ a „*Nech mu je zem ľahká*“. Pri vartovaní muži hrajú karty, rôzne spoločenské hry, neraz sa uzatvárajú aj stávky, v ktorých sa zúčastneným prikáže priniesť niečo z cintorína, ľahnúť si do čerstvo vykopaného hrobu a iné žartovné kúsky.

Obyčaje a obrady pri úmrtí a pochovávaní sú u Rómov poznačené výraznými prejavmi emocionality alebo okázalosti. Obzvlášť emotívne prejavovali svoj žiaľ ženy. Najmä ak zomrel muž ešte mladej žene, vytrhávala si vlasy, srdcervúco a hlasno nariekala počas pohrebu, viackrát omdlievala, pokúšala sa skočiť do otvoreného hrobu. Valašskí Rómovia, ktorí nepatrili k hudobníkom, zvykli pozývať na pohreb muzikantov, aby zahrli zosnulému jeho obľúbené piesne. Prejavmi okázalosti sa vyznačujú aj hroby valašských Rómov. Svojich príslušníkov pochovávajú do vopred vymurovaných krýpt, v ktorých sú hroby vytapetované drahými textíliami a naspodku prestreté pestrofarebnými kobercami. Obzvlášť pompézne a nevidaným luxusom poznačené boli pohreby najvýznamnejších cigánskych vajdov (MANN 2001:109, ŠIKULA 2001:63).

Podoba obyčajových tradícií Rómov na Slovensku, ktorá je na tomto mieste prezentovaná v značne zúženom výbere, nie je dokladom nejakých špecificky rómskych kultúrnych prejavov. Sú to značne starobylé prejavy, ktorých analogické formy sú zastúpené aj v kultúre iných európskych národov. Do kultúrnej výbavy Rómov sa dostali v dôsledku dlhodobých kontaktov a kultúrneho vyžarovania viacerých európskych etník. V prostredí Rómov sa tieto obyčajové tradície dožili dlhodobejšieho pretrvávania a zdá sa, že aj niektorých náznakov osobitného rómskeho naturelu.

K najmenej preskúmaným a zhodnoteným zložkám rómskej kultúry patria umelecké prejavy – slovesné, hudobné a výtvarné. V týchto súvislostiach sa poukazovalo prevažne iba na výnimočné reprodukčné a interpretačné schopnosti rómskych muzikantov. Keďže znalosť autentického rómskeho folklóru a ďalších umeleckých prejavov bola len poskromná a značne povrchná, umelecká tvorba Rómov a ich nadanie sa zväčša bagatelizovali. Novšie výskumy priniesli v tomto smere prekvapujúce výsledky.

Nakoľko Rómovia spomedzi európskych etník najdlhšie pretrvali ako bezpísomné spoločenstvo, hlavným prostriedkom uchovávaní ich kultúry je ústna tradícia a odovzdávanie kultúrnych kódov z jedného pokolenia na druhé. Historická a kultúrna pamäť je u nich zafixovaná predovšetkým v rozprávkach, prísloviach a hádankách, v piesňach a melódiách, v tanečných figúrach, rytmoch a gestách, v dekoratívnych tvaroch, symboloch atď. Ciganológovia už dávnejšie zaregistrovali, že ústna slovesnosť/prozaický folklór Rómov

je nielen významný prejav ich jazyka, ale že viaceré folklórne žánre, ako sú rozprávky, príslovia a hádanky, predstavujú zároveň aj jedinečné skvosty rómskej umeleckej kultúry. K najznámejším prejavom patria rozprávky, v rómčine označované slovom *paramisa*. Azda najpočetnejšie sú v nich zastúpené hrdinské príbehy. V každom z nich vystupuje *vitezis*, čiže hrdinský Róm, ktorý bojuje so zlom. Rozprávky sú medzi Rómami neobyčajne obľúbeným folklórnym útvarom, pretože im ukazujú, že aj Róm dokáže byť hrdinom, že nie sú len tými nepodarenými Cigánmi, takže keď počúvajú svoje rozprávky, necítia sa byť takí ponížení (VONDRÁČEK 2000:45). Okrem hrdinských príbehov časté sú aj poverové a žartovné rozprávania. K najznámejším motívom patria príbehy o príznakoch a dušiach mŕtvych, ktoré chodia strašiť (*pal o mule*) a o *sladkej matke*, bytosti, ktorá premieňa nepokrstené deti za svoje nepodarča (*guli daj*). K najznámejším motívom patrí aj príbeh o mŕtvom kováčovi, ktorý prichádza v noci kovať klince a podkovy, aby jeho žena a deti netrpeli hladom. Reprezentatívny výbeh najznámejších rómskych rozprávok vyšiel vo viacerých knižných vydaniach (BANGA 1969, 1992, HÜBSCHMANNOVÁ 1973, LACKOVÁ 1997). Rozprávky/paramisa, či už sú vyrozprávanou kronikou rodu, príbehom slávnych súkmeňovcov alebo žartovnou drobnokresbou sú popretkávané početnými prísloviami a hádankami, oslavujú statočnosť, nebojácnosť, prefikanosť a vtip hrdinov. Dokážu vzrušiť a rozosmiať, dávajú zabudnúť na strasti každodenného života.

Azda najviac zo svojho citového sveta dokážu Rómovia vospievať vo svojich piesňach. Príznačnou črtou rómskych piesní je hlboká a úprimná sonda do vlastného života. Vospievali v nich svoj údel večných pútnikov, túžby po slobodnom živote, precítenú radosť a rozkoš, ale aj smútok a žiaľ. Tematicky načierajú do minulosti, ktorú však spájajú aj s dneškom, čím vkladajú do svojich piesní nadčasovú skúsenosť s prítomným prežívaním. Vysoká muzikálnosť rómskych spevákov akoby nadradovala melódiu nad text (LUŽICA 2004:57).

Ciganológovia rozdeľujú piesne slovenských Rómov do dvoch základných skupín. Jednou z nich sú nové alebo moderné piesne (*neve gil'a*) a druhou starodávne piesne (*phurikane gil'a*). V starej piesňovej vrstve sú zastúpené jednak ťahavé, čiže pomalé piesne na počúvanie (*halgató*) a potom rezké tanečné piesne (*čardoša*). Najviac špecificky rómskych čít sa spája s piesňami typu *halgató*, ktoré Rómovia označujú ako *žalostné piesne* alebo *piesne o chudobe*. Tematicky sa viažu na nešťastnú lásku, chorobu, hlad, chudobu, väzenie, údel siroty, zomieranie atď. Pôvodne boli tieto piesne akoby vospievanými príbehmi. Každý spevák si text piesne aktualizoval svojmu osudu a svojim zážitkom. Takýto spôsob spievania sa najdlhšie uchovával u kočujúcich valašských Rómov. Výrazným prvkom bol prednes. Charakterizovalo ho zložité frázovanie, predlžovanie, zrýchľovanie, prestávky, nádychy, čo

dávalo piesňam *halgato* jedinečné čaro. Speváci vkladali do piesní množstvo emócií a variability. Dosahovali to melodickými ozdobami – prírazy, nátryly, nárazy, glizandá a labilná intonácia. Pre texty piesní je príznačné vkladanie častých citoslovieč - *jaj, de, di, hej, mamó*. Halgatá sa najčastejšie spievajú ako sólové piesne a len zriedkavo aj s hudobným sprievodom (BELIŠOVÁ 2000:257).

Hudba zaujala v živote Rómov významnú pozíciu nielen ako jeden z najčastejších zdrojov obživy, ale aj ako jeden z najvýraznejších prejavov ich umeleckého uspošobenia a ich prínosu do hudobnej kultúry európskych národov. Hudobní vedci sa zhodli v tom, že priama spojitosť Rómami používaných hudobných nástrojov a hudobných prejavov s ich indickou pravlast'ou sa nedá preukázať. Dospeli však k názoru, že „rómska hudba, napriek rozdielom medzi jej nositeľmi, napriek rôznym kultúrnym a etnickým vplyvom, si zachováva určité spoločné vlastnosti, ktoré sú zjavné a rozoznatel'né nielen pre hudobníka. Toto zachovanie štýlu pri veľkej rozptýlenosti rómskeho etnika je o to zarážajúcejšie, že rómska hudba výrazne podlieha módnosti. Ostáva otvorená otázka, či ide o etnickú danosť, sklon alebo len o prispôšobenie sa požiadavkám poslucháčov“ (BELIŠOVÁ 2000:286). Je teda nepochybné, že rómska hudba má osobitné znaky, tie sú však prevrstvené hudobnými prvkami z toho etnického prostredia, v ktorom sa tá-ktorá skupina Rómov usadila a hudobne pôsobila. Charakteristickým prejavom je, že Rómovia svoje piesne prevažne spievajú, len zriedkavo ich aj hrajú. Pritom piesne obklopujúcej majority prevažne iba hrajú, zriedkavo ich aj spievajú. U rómskych hudobníkov výrazne dominujú reprodukčné schopnosti. Zriedkavejšie sú aj tvorcami nových melódií, spravidla sú iba ich interpretmi. Do svojej interpretácie však vnášajú vlastný prístup, označovaný ako *pocigánčovanie*. Za podstatu a zdroj cigánskych prednesových postupov sa označovali „*sangvinicko-vitálna povaha a veľké motorické nadanie*“. Pre ne bolo príznačné upadanie z extrému do extrému. Keď plačú, musí to až srdce rozorvať, a keď sa veselia, hraničí to s divosťou. Cigán neznesie dlhé noty, každú rozdrobuje v manierovité ozdôbky, noty do výšky sa mu strácajú v glizandách. Možno aj pre takýto prístup slávneho liptovsko-mikuláškého primáša Jozefa Piťa, ktorý nesmel chýbať ani pri jedných matičných oslavách v Turčianskom Svätom Martine, jedni oslavovali ako najgeniálnejšieho interpreta slovenských piesní, iní ho zasa vyhlasovali za najhrubšieho gniaviteľa slovenského ľudového vkusu (KRESÁNEK 1951:44-47).

Najpodstatnejším záverom doterajších muzikologických výskumov je konštatovanie, že Rómovia sú spolutvorcami slovenskej hudobnej kultúry. Týka sa to nielen ich prínosu v oblasti interpretácie ľudovej hudby, ale aj pri rozvíjaní tzv. novouhorskeho štýlu. „Hudobné nadanie a svojráznosť prejavu Rómov sú nepopierateľné a možno práve rómska hudba, spev a

poézia by mohli byť krehkým spojivom medzi odlišnými kultúrami, slovenskou a rómskou, ktorých rozdiely sú výrazné aj po niekoľkostoročnom spolužití. Azda je to práve hudba a spev, ktoré sú najviac pochopiteľné a prístupné aj pre Nerómov“ (BELIŠOVÁ 1992:139).

Podobne ako nástrojová hudba a pieseň, vyznačuje sa aj tanec Rómov výraznými osobitosťami. Ich pôvod sa dáva do súvislostí s magickými a rituálnymi funkciami, ktorých korene siahajú k prejavom pôvodnej hindskej kultúry. V tanečnom prejave Rómov dominujú prvky drobnokresby a gesta. Podobne ako v hudbe, kde celú notu ozdobne členia, aj v tanci má každá doba akúsi vnútornú plasticosť. Charakteristickými črtami rómskych tancov sú drobnokresba a pohybová ozdobnosť. Na týchto princípoch dosahujú emotívne napätie medzi ohnivým temperamentom a pohybom tela, medzi tempovo-rytmickými zložkami hudby a ornamentálno-kresbovou plasticosťou tela. Pôvodne bol tanec u Rómov súčasťou ich zábav, ale aj obyčajových a obradových tradícií. Najviac autochtónnych osobitostí sa uchovávalo v ženskom tanci. Žena drobno preberá nohami, hlavou takmer nehýbe, na tanci sa nezúčastňuje pohybom, ale výrazom tváre. Hlavným aktérom tanca sú ramená, ruky vznášané nad hlavu, hra dlaní a prstov, vlnenie hrude. Výnimočná funkcia rúk, ramien, bokov a hrude, ako aj funkcia prstov a dlane v ženských tancoch Rómov, poukazujú na ich mimoeurópsky základ a pôvod v indickej pravlasti. Mužské tance sú oproti ženským vitálnejšie, robustnejšie v pohybe, bohatšie vo výraze. Tanečník vyklepáva rytmus opäťkami, podošvami, údermi rúk o prsia, stehná a sáry čižiem. Účastníci zábavy sa na takomto sólovom tanci mužov zúčastňujú rytmickým tleskaním, podupmi, pokrikmi alebo aj spevom, čím vytvárajú kulisu a atmosféru bujarej zábavy. V stredoeurópskom priestranstve Rómovia obohatili mužské tance aj inoetnickými podnetmi. U nás sa to najvýraznejšie prejavilo v preberaní a pretransformovaní čardášov a čapášov (LUŽICA 2004:63).

Rozporuplnosť a problémy s rómskou identitou

Demokratizačné a transformačné procesy, ktoré sa započali v Slovenskej republike po novembri 1989, priniesli novú situáciu aj v posudzovaní rómskeho obyvateľstva. Prejavila sa v tom, že po období šiestich desaťročí (1945–1990), keď Rómovia neboli považovaní za samostatnú národnosť, pri sčítaní ľudu v roku 1991 bolo Rómom po prvý raz od konca druhej svetovej vojny umožnené deklarovat' rómsku národnosť a uviesť rómčinu ako materinský jazyk. Dovtedy aj napriek tomu, že išlo o relatívne početnú (v porovnaní s inými národnostnými menšinami) skupinu, ktorej príslušníci prináležali k celkom odlišnej antropologicko-rasovej populácii, hovorili jazykom zo vzdialenej jazykovej rodiny,

vyznačovali sa špecifickými prejavmi kultúry a aj odlišným spôsobom života, neboli klasifikovaní ako osobitné etnické spoločenstvo či skupina, ale len ako „*občania cigánskeho pôvodu*“. Keď vláda Slovenskej republiky prijala 9. apríla 1991 Zásady prístupu k Rómom, v ktorých sa im priznal štatút „národnostnej menšiny“, čím ich zrovnoprávnil s ostatnými etnickými minoritami, túto zmenu prijali ako prejav oprávneného zadosťučinenia nielen samotní Rómovia, ale aj príslušníci majoritného národa a ďalších národnostných menšín. Za danej situácie sotvako mohol predpokladať, aké prekvapenie prinesú výsledky sčítania ľudu, ktoré sa uskutočnilo práve v tom roku. Oficiálne výsledky sčítania ľudu 1991 ukázali, že možnosť deklarovat' rómsku národnosť využilo 75 802 Rómov. To predstavovalo len približne 1/4 z odhadovaného počtu vtedajších 316 tisíc Rómov na Slovensku. Ako dôvody takéhoto nízkeho počtu Rómov, ktorí sa prihlásili k rómskej národnosti, sa uvádzali nedobré skúsenosti so súpismi Rómov v minulosti, značná nezorientovanosť v posudzovaní etnickej a štátnej príslušnosti, ako aj nejasnosť vo vlastnom etnickom vedomí. Tieto zistenia sa stali podnetom k široko organizovanej osvetovej a propagačnej kampani medzi rómskym obyvateľstvom, aby sa podobná situácia a výsledky nezopakovali aj pri nasledujúcom sčítaní obyvateľstva. Dnes už vieme, že pri sčítaní ľudu 2001 sa k rómskej národnosti prihlásilo 89 920 obyvateľov. Bol to síce nárast približne o 14 tisíc osôb, ale v pomere k vtedajšiemu predpokladanému počtu asi 380 tisíc Rómov, aj pri tomto sčítaní deklarovala rómsku národnosť len asi 1/4 Rómov, žijúcich na Slovensku. A to už bol dôvod, že sa začalo hovoriť o kríze rómskej identity. Bolo zrejmé, že hlavným dôvodom tohto stavu bola neochota Rómov prihlásiť sa k svojej národnosti. A tá sa pripisovala strachu Rómov z perzekúcie, hlavne však z diskriminácie pri uchádzaní sa o atraktívnejšie zamestnanie, pri žiadosti o byt a pod. Zaiste sa na tom podieľal aj postupujúci proces spoločenskej integrácie určitej časti Rómov do majoritnej spoločnosti.

Problémy rómskej identity sa stali predmetom sústredenejšieho záujmu etnológov, sociológov, politológov a ďalších bádateľov. Etnológovia dospeli k poznatku, že formovanie etnickej identity Rómov bolo v minulosti a je aj v súčasnosti zložitým procesom, na ktorom sa zúčastňovali viaceré činitele. Bol to predovšetkým dlhodobý, navyše aj inštitucionálne a mocensky, rôznymi zákonnými nariadeniami posilňovaný tlak majoritnej spoločnosti, ktorá Rómom vnucovala svoj kultúrny model a všemožne sa usilovala rozložiť a potlačiť kontinuitne pretrvávajúci spôsob života a kultúrne návyky Rómov. Ďalším činiteľom bola sídelná segregácia Rómov, ktorí žili v oddelených cigánskych osadách na okrajoch dedín, v cigánskych štvrtiach na periférii miest a určitá časť aj v kočujúcich skupinách. S tým súvisela vysoká miera spoločenskej izolácie Rómov, ktorí predstavovali, podobne ako aj

v iných európskych krajinách, početnú inoetnickú populáciu žijúcu na periférii majoritnej spoločnosti, ktorá im mnohorakým spôsobom prejavovala svoje nadradené postavenie. Nezanedbateľným činiteľom bolo, že Rómovia neboli usídlení v kompaktnějších etnických ostrovoch či regiónoch, ale boli disperzne roztrúsení v stovkách lokalít po celom území Slovenska. Takáto sídelná rozptýlenosť, ako aj silné rodové väzby v rámci rómskych skupín, obmedzovala vnútroetnické kontakty, takže vzájomná izolácia v konečnom dôsledku oslabovala aj vedomie rómskej spoločnosti. Navyše medzi jednotlivými subetnickými časťami či skupinami Rómov, hlavne medzi usadlími a kočujúcimi, medzi dedinskými a mestskými, ako aj medzi niektorými zamestnaneckými skupinami, prejavovali sa rôzne vzájomné predsudky a ťažko prekonateľný spoločenský dištanc. Dôležitým faktorom, ktorý oslaboval procesy vnútroetnickej integrácie Rómov bolo až do súčasnosti zväčša absentujúce vedomie spoločného pôvodu, vlastných dejín a špecifických kultúrnych hodnôt. S nerozvinutým historickým vedomím súvisí, že Rómovia nemajú konkrétnu predstavu o svojej pravlasti. Tí rozhládenejší sa síce dozvedeli, že ich materskou krajinou bola India, zväčša však nevedia, kde sa nachádza, takže nemajú k nej ani citový vzťah.

Napriek uvedeným skutočnostiam, ktoré mali dezintegrujúci účinok na rómske povedomie, existovalo u nich aj isté povedomie spolupatričnosti. Avšak v dôsledku dlhodobého postavenia Rómov na okraji sociálneho spektra, znevažujúco označovaných za parazitujúcu a asociálnu skupinu, Rómovia oddávna vnímali, a aj v súčasnosti vnímajú svoju identitu negatívne, ako spoločenský a aj ľudský handicap. Veď narodenie sa rómskym rodičom s výrazne odlišnými/cudzími antropologicko-rasovými znakmi, k tomu aj v rómskom spoločenstve, s ktorým sa spájajú viaceré nelichotivé stereotypy a predsudky (leniví, špinaví, čierni, klamári, zlodeji atď.), to všetko vnímali Rómovia ako predurčenie celého budúceho života jednotlivca. V súvislosti s takýmto narodením nadobudnutými, pripísanými či nedobrovoľnými zložkami identity, renomovaný slovenský ciganológ Arne Mann poukázal na výstižné úslovie, ktorým Rómovia zo spišskej obce Letanovce hodnotia svoju pozíciu v porovnaní s príslušníkmi majoritnej spoločnosti: „*Ta vam dobre, bo vy ľudze, a my Cigaňi!*“ Arne Mann analýzou mnohovrstevnosti etnoidentifikačných procesov dospel k záveru, že podľa vzťahu Rómov k vlastnej identite, možno príslušníkov tohto etnika rozdeliť do štyroch základných skupín. Do prvej skupiny zaradil tých Rómov, ktorí vidia perspektívu spokojného života pre seba a svojich potomkov v maximálnom osvojení si spôsobu života majoritného obyvateľstva, a preto preferujú *cestu asimilácie*. Do druhej skupiny začlenil tých, ktorí vidia riešenie neuspokojivého postavenia Rómov v sebauvedomovacom procese a uprednostňujú *cestu etnickej identifikácie*. Do tretej skupiny

zaradil tých Rómov, ktorí predbežne nevidia riešenie svojich sociálnych problémov ani v jednej z uvedených možností a vo vzťahu k etnicite zaujímajú *nevyhranený/pasívny postoj*. Do štvrtej skupiny vyčlenil potomkov zo zmiešaných manželstiev, ako aj Rómov, ktorí dlhodobo žijú v inoetnickom (slovenskom, maďarskom) prostredí, v dôsledku čoho je pre nich príznačná *dvojitá etnická identita* (MANN 1998:50-52).

Pri posudzovaní problematiky Rómov v súčasnej slovenskej spoločnosti boli vytypované viaceré okruhy problémov v sociálnej, politickej, etnickej a vzdelávacej sfére, ktorých riešenie sa považuje za osobitne naliehavé. Nášho odborného záujmu a našej vednej disciplíny sa bezprostredne dotýka sféra etnických problémov, v ktorej za osobitne naliehavú sa označuje potreba rozvíjať sebapoznávacie a sebauvedomovacie, čiže etnoidentifikačné programy a procesy. Po politickom zvrate v novembri 1989 boli na tomto úseku docielené viaceré pozitívne výsledky. Rómom bol priznaný štatút národnostnej menšiny, na základe čoho boli zrovnoprávnení s ostatnými menšinami. V snahe podporiť sebauvedomovací proces bol oficiálne uvedený do života endoetniny *Rómovia*, ktorého všeobecné akceptovanie prispelo k eliminovaniu nežiadúcich významových odtieňov dovtedajšieho výlučného etnického pomenovania *Cigáni*. Urobili sa významné kroky pri formovaní spisovného jazyka Rómov. Začala vychádzať periodická tlač a vysielat' pravidelné rozhlasové a televízne relácie v rómskom jazyku. V Košiciach bola otvorená Stredná umelecká škola (1992) a v Nitre na Univerzite Konštantína Filozofa Katedra rómskej kultúry (1990). V Prešove začalo pôsobiť profesionálne divadlo Romathan (1993), pri regionálnych múzeách v Humennom (1994), v Rimavskej Sobote (1996) a pri Slovenskom národnom múzeu v Martine (2002) vznikli dokumentačné strediská rómskej kultúry. Pri vzrastajúcom počte príslušníkov rómskej inteligencie časť z nich si uvedomila svoje morálne záväzky, takže s nemalou dávkou sebaobetovania podieľa sa na sociálnom a kultúrnom povznesení Rómov. Možno teda zhrnúť, že na úseku kultúrneho života sa udiali mnohé pozitívne prínosy, ktoré nepochybne prispeli k etnokultúrnemu rozvoju Rómov na Slovensku. Lenže proces ich etnického sebauvedomovania zostáva aj naďalej zložitý a aj značne rozporuplný. Zainteresovaní špecialisti pri úvahách o perspektívach Rómov poukazujú aj na to, že majoritná spoločnosť sa voči nim uzatvára a nezanedbateľná časť z nej sa správa k nim xenofóbne až rasisticky. Východiskom však môže byť iba vytváranie priestoru pre nekonfliktné riešenie problémov súžitia Rómov s Nerómami. A to pri maximálnej miere zachovania rómskej identity. O to sa však budú musieť usilovať všetky zainteresované zložky i jednotlivci zo strany majority aj minority. Obidve strany sa budú musieť snažiť o zlepšenie rešpektu jedného k druhému a o zlepšenie vzájomných vzťahov (NEČAS 2002:122).